

УДК 726.8+72.071.1(477)"19"Скорик
ORCID ID: 0000-0003-4202-6156
DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2024-36-7>

Ганна Олійник

*старша викладачка кафедри архітектурного проектування
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
oliynyk_gi@ukr.net*

ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК РАННЬОХРИСТИЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ПІДЗЕМНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ЇХНЄ ВІДЛУННЯ У САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ ЛАРИСИ СКОРИК

Анотація. Метою даної статті є дослідити ранньохристиянські традиції підземної сакральної архітектури, їхнє осучаснене інтерпретування та застосування в сакральній архітектурі Лариси Скорик. **Методи дослідження** базуються на аналізі результатів археологічних, історичних, теологічних джерел щодо виникнення та вкорінення традиції підземної сакральної архітектури; її застосування в сучасній церковній архітектурі. **Результати.** На відміну від західноєвропейської ранньохристиянської традиції катакомбних поховань, яка перервалася після поступового перенесення святих мощів до нових храмів, східноєвропейська традиція підземної печерної архітектури, що зародилася у княжій Русі, беручи свій початок з хозаро-варязьких часів, розвивалася безперервно, набувши значних розмірів та своїх особливостей, про що свідчать результати археологічних та натурних досліджень. Традиція дійшла до нашого часу як невід'ємна частина християнської культури. Широкого застосування та сучасного інтерпретування, древня традиція набула в багатьох сакральних проєктах Лариси Скорик. **Висновки.** Ранньохристиянська архітектурна традиція підземної архітектури, пройшовши тяжкий шлях свого становлення, маючи непорушні зв'язки з основами християнського віровчення та обрядовості, має продовжуватися, набуваючи сучасних форм та інтерпретацій. Приклади вдалого застосування прадавньої традиції бачимо в реалізованих об'єктах та проєктах сучасної (1990-ті – 2020-ті рр.) сакральної архітектури архітекторки Лариси Скорик. Йдеться про застосування образу «лабіринтів-тунелів» для комунікаційних просторів монастирського житла, у створенні підземних релікваріїв, у сучасних криптах над об'єктами християнської пам'яті, в об'єктах музеєфікації археологічної спадщини.

Ключові слова: ранні християнські традиції, катакомби, печери, крипти, підземна сакральна архітектура.

Hanna Oliinyk

*Senior Lecturer at the Department of Architectural Design
National Academy of Fine Arts and Architecture
oliynyk_gi@ukr.net*

THE GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE EARLY CHRISTIAN TRADITION OF UNDERGROUND ARCHITECTURE AND THEIR TRACES IN LARISA SKORYK'S SACRED ARCHITECTURE

Abstract. The purpose of this article is to investigate the early Christian traditions of underground sacred architecture, their modern interpretation and application in the sacred architecture of Larisa Skoryk. **Research methods** are based on the analysis of the results of archaeological, historical, theological sources regarding the emergence and rooting of the tradition of underground sacred architecture; its application in modern church architecture. **Results.** In contrast to the Western European early Christian tradition of

catacomb burials, which was interrupted after the gradual transfer of holy relics to new temples, the Eastern European tradition of underground cave architecture, which originated in Princely Rus, originating from the Khazar-Varyaz times, developed continuously, acquiring significant dimensions and its own characteristics, which is proved by the results of archaeological and field studies. The tradition has reached our time as an integral part of Christian culture. The ancient tradition has acquired wide application and modern interpretation in many sacred projects by Larisa Skoryk. Conclusion. The early Christian architectural tradition of underground architecture, having passed the difficult path of its formation, having unbreakable connections with the foundations of Christian belief and rituals, should continue, acquiring modern forms and interpretations. Examples of the successful application of the ancient tradition can be seen in the implemented objects and projects of modern (1990s – 2020s) sacred architecture of the architect Larisa Skoryk. It is about the use of the image of "labyrinths-tunnels" for the communication spaces of monastery dwellings, in the creation of underground reliquaries, in modern crypts above objects of Christian memory, in objects of museimization of archaeological heritage.

Key words: *early Christian tradition, catacombs, caves, crypts, underground sacred architecture.*

Постановка проблеми. Для розуміння сучасних архітектурних запозичень від ранньохристиянських традицій, у дослідженні запропоновано звернутися до: витоків та процесів творення християнського архітектурного середовища, вагомого та символічно-сакрального значення в ньому підземного простору, глибокого вкорінення печерських традицій в християнстві на теренах України. Розкрити аспект інтерпретування давньохристиянської традиції в сучасній сакральній архітектурі на прикладі робіт архітекторки, професорки Лариси Скорик.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Простеживши формування традицій християнської архітектури, не можна оминати увагою умови їхнього творення, які детально, спираючись на велику кількість архаїчних історичних та наукових джерел, зібрав та проаналізував доктор історичних наук, професор О. Петречко у статті «Рим та християнство у I–II ст. н. е.». У дослідженні представлений характер взаємовідносин між владою, християнством і римським суспільством; наведені свідчення про початок використання християнами катакомб у Римі для власних потреб вже з 60-х–70-х р. н. е. [1]. Грецький дослідник М. Гуціудіс (Μ. Γκουτζίουδης) у статті «Місця поклоніння в Новому Заповіті» [2] обґрунтовує, на основі історичних та археологічних джерел, можливі місця здійснення обрядів у перші століття існування, акцентуючи, окрім інших моментів, на традиції тримати зв'язок зі своїми померлими родичами та близькими. У монографії «Святі гори київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кін. X – поч. XI ст.)» кандидаткою історичних наук М. Нікітенко у розділі 3 «Ієротопія печер Київської лаври» (підрозділ 3.2 «Витоки лаврського печерножителства») розглянуто зміст та духовний вимір суті печерного простору, де людина мала змогу абстрагуватися від звичного світосприйняття

і наблизитися до «пам'яті про кінець свого буття та покаяння» – основного чинника духовного зростання, – у такий спосіб сакралізувати простір чинення дійства [3].

Мета статті – дослідження ранньохристиянських традицій підземної сакральної архітектури, їхнього розвитку та використання в сучасній сакральній архітектурі України, зокрема на прикладі проектів та завершених церковних будівель архітекторки Лариси Скорик.

Виклад основного матеріалу. До набуття офіційного визнання та заборони переслідування, християнство століттями не мало змоги працювати над виробленням власних форм об'ємної архітектури; але, потребуючи проведення релігійних зібрань [2], змушене було якось облаштовуватись в навколишньому, вороже налаштованому до нової віри та світогляду, середовищі [1]. Початково придатними для облаштування визнавалися помешкання самих християн і наймані або куплені для цієї мети громадські приміщення. Так, знайдена під час археологічних розкопок початку XX ст., найстаріша з відомих християнських церков у стародавньому античному місті Дура-Європос (грец. Δούρα Ευρωπός) на кордоні між Месопотамією та Сирією, на березі річки Євфрат – це житловий будинок, збудований впритул до міського муру біля одних з другорядних воріт. Будівля мала трапецієподібну форму з розмірами приблизно 18×20 метрів. Археологи виявили, що цей будинок був перетворений на церкву можливо 232/233 р. н. е., про що свідчить грецький надпис на стіні більшого приміщення. Християни демонтували стіну між двома невеликими кімнатами створивши велику залу зібрань. Більше приміщення служило баптистерієм, інше – для відправи Євхаристії, а в третьому, ймовірно, навчали катехуменів [4]. Сама церква, а також залишки інших будівель у Дура-Європос були пограбовані терористичною організацією ІДІЛ між 2011 і 2014 роками

під час громадянської війни в Сирії. Сьогодні стан пам'ятки невідомий, можливо, що вона повністю зруйнована [5].

На відміну від язичників, які кремували померлих, юдейське та християнське населення мало традицію ховати своїх небіжчиків. Однак у часи Римської імперії ці обряди в межах міста були під заборонаю з релігійних та гігієнічних міркувань. Щоб задовольнити потреби поховання юдейських і християнських померлих під землею, їм було дозволено будувати підземелля поза стінами міст (іл. 1). Початком побудови ранньохристиянських катакомб вважають кінець II – початок III ст. н. е., що підтверджують сучасні дослідження, проведені за допомогою технологій радіоуглецевого датування [6].

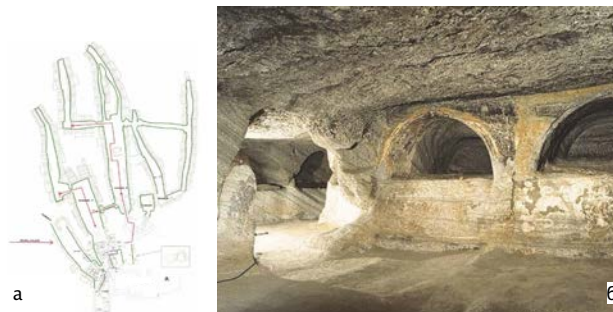

Іл. 1. Катакомби Святого Калліста (Рим):
a – реконструкція кубікули в катакомбах святого Калліста (авт. Джованні Батіста де-Россі; 1867) [23];
б – план [24];
в – сучасний вигляд [25]

Практика поховання померлих у підземних просторах була вже відома етрускам, євреям і римлянам, але християнство створило набагато складніші та більші підземні могили. Стародавній термін для позначення цих пам'яток – *soemeterium* – походить від грецького і означає «спальне місце» [7], таким чином підкреслюючи факт, що для християн поховання є станом тимчасового очікування воскресіння.

Катакомби переважно прокладали в туфі або іншій пластичній гірській породі осадкового (хемогенного, органогенно-хемогенного) походження, які легко видаляються, одночасно надійно тримаючи форму. Таких місцевостей, багатих на породи типу туфу, було дуже багато в центральній, південній та острівній Італії, де успішно будувалися катакомби. З поверхні спускалися сходами, які вели до «амбулаторій» – шахтових тунелів. У товщині стін тунелів вибирали «локули» – чотирикутні подовгасті ніші для поховання однієї або кількох осіб. Труп загортали в савани

(полотна) і клали в підготовані ніші, які згодом закривали мармуровими, керамічними, або цегляними надгробками, на яких викарбовували ім'я померлого або релігійний символ [8]. Це найскромніша та дуже пристойна система поховання, яка зміцнювала почуття спільності, що надихало перших християн. Складнішими гробницями були «аркосолії» – ніші з невисоким арковим завершенням, на дні яких влаштовували заглиблення. В аркосоліях найчастіше хоронили страдників за віру й використовували надгробну плиту як вівтар при відправі літургії. Аркосолії частіше зустрічаються в «кубікулах» – тупикових похоронних камерах, розміщених збоку від основного проходу. Кубікули призначалися для поховання групи осіб, найчастіше це були родові склепи. В їхніх стінах розташовувалося більше локулів різної величини в 10 і більше рядів. Також розповсюджені поховання в підлозі крипт, кубікул, іноді в тунелях катакомб [9]. У Римі виявлено понад шістьдесят катакомб, серед яких християнські є найчисленнішими [10]. Окрім відомих катакомб у Римі, подібні підземелля були створені на островах: Сицилії, Мальті, Мілосі (іл. 2), а також в Єгипті, Тунісі, Галлії, Палестині тощо.

Іл. 2. Мілоські катакомби:
a – план за археологічними матеріалами 2008–2009 рр. [26];
б – сучасний вигляд [27]

Вхід до первісних катакомб міг взагалі ніяк не виділятися, а починатися у приміщенні звичайного житлового будинку, звідки сходами можна було спуститися до іноді 5–6 поверхових підземних лабіринтів, заглиблених від поверхні землі навіть на 25–30 м [11]. Будувалися катакомби без жодних попередніх планів, розбудовуючись та поглиблюючись за потреби.

З розбудовою та плином подій катакомби набували нових функцій. Тривалий час вони були єдиним безпечним місцем, де християни могли збиратися разом і на гробах мучеників, які віддали своє життя за віру Христову,

служити Божественну Літургію, завдяки чому набули сакрального значення. Саме в катакомбах сформувався обряд християнського поховання, звершення св. Літургії, а саме Євхаристії на «антимінсі» (освяченій хустині, з зашитою частинкою мощів святих, без наявності якої на престолі у православної церкви, неможливе звершення таїнства Євхаристії) традиції вшанування пам'яті святих праведників, зародилося мистецтво ікони [12].

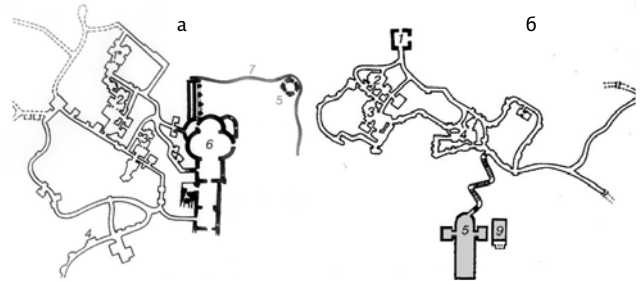
Після проголошення імператором Костянтином Великим у 313 році Міланського едикту [13], та заборони Папи Римського Дамасія I (який був папою у 366–384 рр.; а також був найпершим дослідником й археологом римських катакомб та, по суті, їхнім рятівником) будь-якого будівництва над катакомбами, в самих катакомбах – на місцях поховання святих праведників та мучеників – почалося облаштування церков, розширення і різні поліпшення підземних ходів шляхом побудови зручних сходів, формування стельових склепінь і побудови «люмінаріїв» (спеціальних колодязів для доступу в печери сонячного світла і свіжого повітря). Водночас багато епітафій було замінено на докладніші з описом діянь мучеників і віршуваннями [14].

У середині VI ст. поховання в катакомбах припинили. Натомість, у християн зріс до них інтерес, як до святих місць. Поруч з катакомбами зводили храми й монастирі, а в самі катакомби на прощу до святих мощів звідусіль сходилися прочани. Самі ж святі мощі почали дедалі активніше забирати з підземель і переносити до храмів. Остаточні такі перенесення відбулися під час діяльності папи Пасхалія I у IX ст., відповідно, інтерес паломників до катакомб поступово був втрачений [15], а пам'ять про їхнє існування стерлася. Заново катакомби відкрили у 1578 р., в результаті випадкового обвалу землі на Солярній дорозі, який відкрив частину невідомого тунелю, після чого археологи та науковці взялися до їхнього детального вивчення та інвентаризації [16].

Наприкінці X ст., після введення християнства як офіційної державної релігії, в Русі-Україні почали будувати собори, церкви, монастирі та печери – рукотворні підземелля (особливий тип сакрального будівництва, який, судячи з досі не вщухаючого до них паломництва, викликав у населення особливе благоговіння). Причини появи печер різні: перші печери і печерні монастирі виникли

в XI ст. на місцях колишніх язичницьких святилищ; частину створювали в XI–XII ст. найбідніші ченці, які несли християнську віру в найвіддаленіші закутки Русі та поза її межі; після початку татаро-монгольської навали в XIII ст., ченці в печерах облаштовували собі притулки [17].

Так, найбільший і найвідоміший осередок релігійного життя України – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра – розпочався саме з печер, де, згідно з «Повістю минулих літ», автором якої є інок Печерської обителі Нестор, у 1051 р. подвижник Антоній заснував монастир, поселившись у печерці, яку перед тим викопав митрополит київський Іларіон [3]. Повернувшись до Києва із Святого Афону, Антоній усамітнися у давній печері неподалік княжого села Берестове. Аскетичний спосіб життя уславив його по всій Руській землі. Навколо нього почали збиратися однодумці. Підземелля розросталося й поступово перетворилося на лабіринт печер, що почали зватися Феодосієвими. Сам преподобний Антоній 1062 р. переселився на сусідній пагорб і викопав там нову печеру, яка з часом також розбудовувалася і перетворилася в лабіринт [18]. Так виникли печери, пізніше названі Ближніми (Антонієві) і Дальніми (Феодосієві) (іл. 3).

Іл. 3. Києво-Печерська лавра:
 а – схема генерального плану Ближніх печер (1 – церква св. Антонія (підземна); 2 – церква св. Варлаама (підземна); 3 – Введенська церква (підземна); 4 – В'язниця (підземна); 5 – Каплиця; 6 – Хрестовоздвиженська церква; 7 – Підпірний мур Дебоскета);
 б – схема генерального плану Дальніх печер (1 – східний вхід; 2 – церква Різдва Богородиці (підземна); 3 – церква св. Феодосія; 4 – Благовіщенська церква (підземна); 5 – Аннозачатіївська церква; 6 – Варязькі печери; 7 – Церква Різдва Богородиці; 8 – Дзвіниця на Дальніх печерах; 9 – Вхід у Дальні печери). [28]

Коли чернечої братії збільшилося, князь Ізяслав подарував ченцям гору над печерами, на поверхні якої монастир почав розбудовуватися – зводились дерев'яні будівлі келій та

церков. Невелика кількість ченців залишилася у печерах, щоб виконувати поховальні обряди та щоденні літургії. Оскільки раніше ченці жили у печерах, то й монастир став називатися Печерським [3].

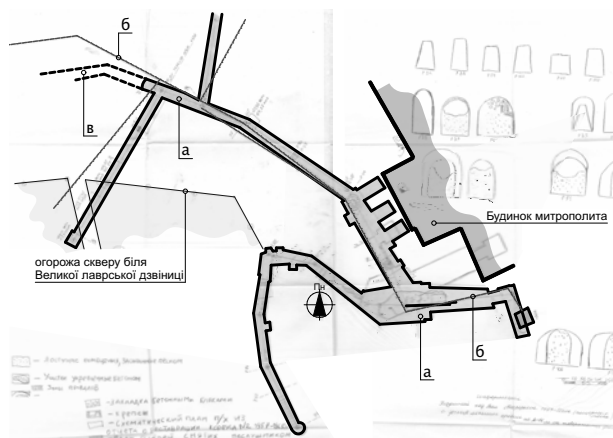
На горі, посеред монастирського двору, розпочалося будівництво (1073–1078 рр.) першої кам'яної «Великої церкви Печерської» – Успенського собору, урочисте освячення якого відбулося у 1089 році [18]. Цікавий і маловідомий факт про собор, який вказує на вірність печерським традиціям, знаходимо у звіті археологічної експедиції 1982 р. під керівництвом кандидата архітектури В. Харламова: у підвалинах Успенського собору був виявлений дверний отвір, розташований з південного боку західної (давньоруської) стіни нартекса, на глибині 2 м (низ) від рівня древньої підлоги собору. Висота отвору – 1,5 м; ширина – 73 см; довжина розчищеного ходу вглиб отвору – 2 м. Отвір був влаштований одночасно з побудовою собору. Підземний хід, в який веде отвір, не було змоги простежити. Але можемо припустити, що згаданий підземний хід сполучався з підземеллям під Соборним майданом (іл. 4), яке зафіксоване на плані послушника Києво-Печерської лаври Івана Зайцева від 1894 р. під назвою: «Часть плана пещер, ідущих із-под митрополічьих покоев» (з-під вже неіснуючої частини Будинку митрополита). Підземелля, зорієнтоване по осі схід-захід, є коридором зі склепінчастою стелею і боковими нішами; відгалуження цього підземелля йдуть у напрямках: Успенського собору, Великої лаврської дзвіниці, будинку намісника (корпус № 1), Трапезної церкви. Підземелля під Соборним майданом також було обстежене СУППР-ом (Спеціалізованим управлінням протизсувних підземних робіт) у 1952–1957 рр.; плани підземелля залучені до звіту про реставрацію корпусу № 2 1959 р.; на маркшейдерській зйомці, проведеній СУППР-ом 1963 року [19].

Подібних підземних споруд, які не є підвальними приміщеннями наземних будівель, на території Києво-Печерської лаври досить багато (іл. 5). Сьогодні на території Києва відомі понад 300 підземних об'єктів; майже всі пов'язані із заснуванням монастирів [20].

Почаївська лавра, дотримуючись традиції, виникла і розбудовувалася над триарусним печерним комплексом з підземними церквами, які заселили ченці з Києво-Печерської лаври під час монголо-татарської навали у 1240-х роках [21].

Печерські традиції вдало втілені архітектором В. Максимовим у п'ятикупольній Георгіївській

церкві, спорудженій у 1910–1914 рр. на місці битви 1651 р. під Берестечком [22].

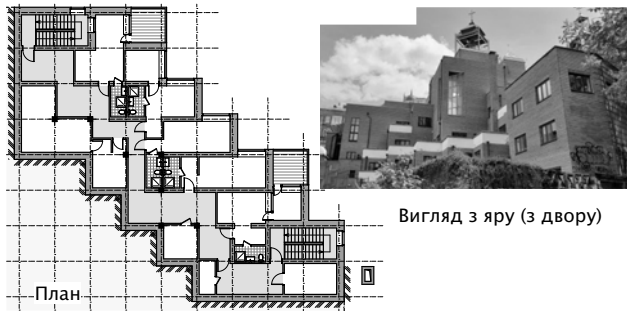
Іл. 4. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. План-схема розміщення підземних споруд під Соборним майданом станом на 1995 р. (калька з надписом, зробленим нач. відділу охорони та вивчення підземних споруд Є. Чередниченко): а – досліджена частина підземелля в 1952–1994 рр.; б – траса плану підземелля за І. Зайцевим від 1894 р.; в – недосліджена і недоступна частина підземелля. [Архів автора]

Іл. 5. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Розміщення підземних споруд під двором, обмеженим корпусами: № 4, № 21, № 24, № 21а (станом на 1994 р.). Копія плану: а – територія Верхньої лаври; б – територія Нижньої лаври; в – двір, обмежений корпусами № 4, № 21, № 24, № 21а. [Архів автора]

Архітектура печерських монастирів глибоко увійшла в християнську традицію, досі успішно застосовуючись у сучасній церковній архітектурі. Використання печерських традицій, зокрема, можемо побачити у церковному доробку архітектора професорки Л. Скорик. Йдеться про греко-католицький храм та монастир св. Василя Великого, що на Вознесенському узвозі, 7 у Києві. Об'єкт побудований на внутрішньому куті крутого схилу. Вхід до церкви з Вознесенського узвозу, тому не кожен відвідувач може здогадатися, що під молитовною залом терасами спускаються

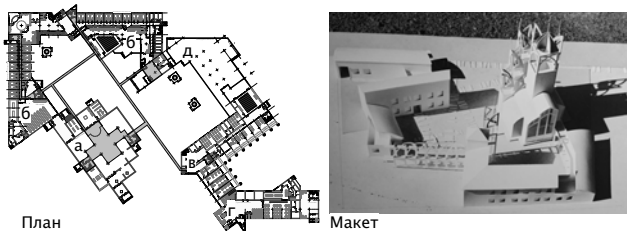
в яр ще три поверхи монастирських приміщень; сучасні світлі келії з'єднані звивистим «лабіринтом-тунелем», який проходить між складними фундаментними конструкціями, які, за задумом інженера О. Ковальського, є підпорною конструкцією крутого берега яру (іл. 6). Доречність застосування такого планувального прийому має не лише конструктивний, але й глибоко традиційний зміст, підкреслюючи сакральність та безперервність використання традицій.

Іл. 6. Церква і монастир Святого Василя Великого (вул. Вознесенський узвіз, 7, м. Київ), (ГАП Л. Скорик): а – план одного з нижніх поверхів; б – вигляд з яру (з двору). [Архів автора]

Печерські монастирські традиції архітектор Лариса Скорик використовує і в інших, поки що не реалізованих проєктах, зокрема:

– проєкт монастирського комплексу на вул. Гарматній у Києві, де будівлі монастиря пов'язані між собою та з підземною церквою-криптою традиційними тунельними переходами (іл. 7);

Іл. 7. Проєкт монастирського комплексу на вул. Гарматній у Києві (автор Л. Скорик). Суміщений план 1-го та підземного (переходи та крипти) поверхів 2011 р.: а – будівля собору з криптою; б – келійні корпуси; в – недільна школа та просвітницький центр; г – пункт благочинності; д – літня церква-павільйон. [Архів автора]

– проєкт церковно-музейного комплексу над археологічними рештками монастиря св. Феодора-Тирона в кварталі, обмеженому вулицями: Десятинною, Володимирською та Великою Житомирською у м. Києві, що надало б змогу музеєфікувати археологічну спадщину території Київського Дитинця та продовжити традицію;

– проєкт музеєфікації залишків Десятинної церкви на території Національного музею історії України (вул. Володимирська, 2). Архітектором запропоновано спорудження заглибленого музею, який буде своєрідною криптою над святими руїнами і сполучатиметься підземним переходом-тунелем з основною будівлею музею. Концепція заглиблення до існуючого рівня збережених залишків стародавніх фундаментів церкви, спонукала автора до ідеї відтворення планувальної автентики Десятинної церкви з максимальним використанням прозорих скляних конструкцій.

Головні висновки і перспективи використання результатів дослідження. Отже, на відміну від західноєвропейської ранньохристиянської традиції підземної архітектури, яка в основі своїй мала першопочаткове поховальне призначення, а вже потім молитовний простір; східноєвропейська ранньохристиянська традиція підземної архітектури зародилася та набула від початку образу надзвичайно аскетичного, але життєвого простору. Західноєвропейська традиція катакомбних поховань перервалася після поступового перенесення святих мощів до нових храмів (і тримається як фундамент віри). Східноєвропейська традиція підземної печерської архітектури, що зародилася в княжій Русі, а взяла свій початок у хозаро-варязьких часах і, безперервно розвиваючись, дійшла до нашого часу, є живою частиною сакральної архітектури, що не перестає викликати у населення особливих благоговійних естетичних почуттів, а отже, є невід'ємною частиною культури народу, яка заслуговує подальшого розвитку та застосування в проєктних та будівельних рішеннях.

Приклади модерного інтерпретованого застосування печерської традиції можемо бачити в реалізованих об'єктах та проєктах сучасної (1990-ті – 2020-ті рр.) церковної архітектури Лариси Скорик:

– застосування образу «лабіринтів-тунелів» для комунікаційних просторів монастирського житла, для об'єднання різних функціональних зон, для екскурсійних та евакуаційних походів;

– створення підземних релікваріїв над об'єктами культури;

– сучасних крипт над об'єктами християнської пам'яті;

– в об'єктах музеєфікації археологічної спадщини для розконсервації та експонування.

Список використаних джерел

1. Петречко О. Рим та християнство у I – II ст. н. е. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2007. № 10. С. 142–155. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/10-23.pdf> (дата звернення: 01.02.2024).
2. Γκουτζιούδης Μ. Οι χώροι λατρείας στην Καινή Διαθήκη (Worship places in the New Testament). *Ostrakon publishing*. 2018. Τ. 16. р. 328-338 URL: https://www.academia.edu/36990857/Οι_χώροι_λατρείας_στην_Καινή_Διαθήκη_Worship_places_in_the_New_Testament_ (дата звернення: 04.02.2024).
3. Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.) : наукова монографія. Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2013. 484 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7010> (дата звернення: 07.02.2024).
4. Γερμαντζίδου Μ. Στη Συρία η παλαιότερη χριστιανική εκκλησία. *Grdiscovery*. URL: <https://grdiscovery.com/sti-siria-i-palaioteri-xristianiki-ekklisia/> (дата публікації: 09.05.2022)
5. Λαγού Κ. Η παλαιότερη εκκλησία στον κόσμο βρέθηκε σε αρχαιοελληνική πόλη στη Συρία. Είχε καλυφθεί από άμμο και την κατέστρεψε ο ISIS. *ΜΗΧΑΝΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ*. URL: <https://www.mixanitouxronou.gr/i-palaioteri-ekklisia-ston-kosmo-vrethike-se-archaiοelliniki-poli-sti-syria-eiche-kalyfthei-apo-tin-ammo-kai-tin-katestrepse-o-isis/> (дата звернення: 03.02.2024).
6. Rutgers L. V., De Jong A. F. M., van der Borg K. Radiocarbon Dates from the Jewish Catacombs of Rome. *Radiocarbon*. 2002. № 44(2). С. 541–547. URL: <https://doi.org/10.1017/s0033822200031891> (дата звернення: 03.02.2024).
7. Воловик В. М. Тафальні ландшафти кладовищ. *Географія та туризм*. 2012. № 22. С. 282–290. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=gt_2012_22_42 (дата звернення: 03.02.2024).
8. Lombardi S. La catacomba ebraica di Vigna Randanini. *Opera Ipogea*. 2009. No. 1. S. 29–42. URL: https://www.operaipogea.it/wp-content/uploads/2017/01/Opera_Ipogea_2009_1_ocr_web.pdf (дата звернення: 04.02.2024).
9. Vincenzo F. N., Fabrizio B., Danilo M. *Le catacombe cristiane di Roma. Origini, sviluppo, apparati decorativi, documentazione epigrafica*. Regensburg : Schnell & Steiner, 1998. 207 s.
10. Le Catacombe di Roma. *Rome-Museum*. URL: <https://www.rome-museum.com/it/catacombe-roma.php> (дата звернення: 05.02.2024).
11. Στουφή-Πουλημένου Ι., [Lecture recording] Ημέρα 2, Μέρος Β' 02-03-2015. URL: <https://delos.uoa.gr/opendelos/player?rid=563e2cd2> (дата звернення: 05.01.2024).
12. Олекса О. Скарби раннього християнства: катакомби Риму. *Сокаль і сокальщина. Храм серця*. 2005. № 5 (50). URL: http://www.sokall.lviv.ua/khram_sertsia/khram_sertsia_05_2005_02.html (дата звернення: 05.02.2024).
13. Цветкова Ю. Правове регулювання релігійних правовідносин в едиктах римських імператорів IV–VI ст. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. серія: юридичні науки*. 2019. Т. 5. С. 36–41. URL: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.5/07> (дата звернення: 05.01.2024).
14. San Damaso I Papa. Agenda dell'Arcivescovo (San Damaso I Pope. Agenda of the Archbishop) Chiesadimilano.it URL: <https://www.chiesadimilano.it/almanacco/santo-del-giorno/sdg-anno-a-2022-2023/san-damaso-i-1026397.html> (дата звернення: 05.02.2024).
15. Долгих В. Катакомби: підземне життя християн вчора і сьогодні. *Спілка православних журналістів*. URL: Дата публікації: 24.11.2021 (дата звернення: 05.02.2024).
16. Мауму Р. Catacombe, citta dei morti sotto il suolo di Roma. *Storica National Geographic*. 2023. URL: https://www.storicang.it/a/catacombe-citta-dei-morti-sotto-il-suolo-di-roma_16158 (дата di accesso: 07.02.2024).
17. Хведченя С. Таємниці Лаврських святинь. Київ : Географіка, 2004. 284 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001782> (дата звернення: 17.02.2024).
18. Вечерський В. Києво-Печерська лавра. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%BE-%D0%9F%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B0 Дата публікації: 24.03.2023 (дата звернення: 17.02.2024).
19. Олійник Г. І. Про підземну споруду під Соборним майданом. *Звітна конференція МО КПДІКЗ 1995р.* : тези доповідей, м. Київ, 21.02.1995.
20. Воронцова О. А. Київські печери. *Енциклопедія сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-6241> (дата звернення: 19.02.2024).
21. Вечерський В. В. Почаївська Свято-Успенська лавра. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Почаївська_Свято-Успенська_лавра Дата публікації: 24.01.2020 (дата звернення: 25.02.2024).
22. Бондарев І. Берестечко: заповідник на козацьких могилах. *Репортер*. URL: <https://report.if.ua/turyzm/berestechko-zapovidnyk-na-kozackyh-mogylah-foto/> Дата публікації: 03.11.2017 (дата звернення: 25.02.2024).

23. Баттіста. Д. Християнський підпільний Рим [зображення] Рим, 1867. Гейдельберзька історична література – оцифрована URL: <https://doi.org/10.11588/diglit.1190#0003> (дата звернення: 01.02.2024).
24. Матеріали лекції Стоуфі-Пулімену, І. [презентація] Християнська та візантійська археологія та мистецтво. Афіни 2013р. "Париж". URL: https://opencourses.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL100/Διδακτικό%20πακέτο/Βυζαντινή_αρχαιολογία_Μέρος%201ο.pdf (дата звернення: 01.02.2024).
25. GerardM Катакомби Святого Калліста Wikipedia 2006 [зображення] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Κατακομβι_σвятого_Καλλιστα#/media/Файл:Catacombe.jpg (дата звернення 01.02.2024).
26. Μ. Βόγκλη. Το αρχαιολογικό Έργο στα κατακόμβες της μήλου: νεότερα ανασκαφικά δεδομένα (2008–2009), στο: Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Τόμ. Β. Μυτιλήνη, 2017. S. 497–508. URL: https://www.academia.edu/36752957/Μ.Βόγκλη_οι_κατακόμβες_της_μήλου_νεότερα_ανασκαφικά_δεδομένα_2008-2009_στο_Αρχαιολογικό_Έργο_στα_Νησιά_του_Αιγαίου_Τόμ.Β._Μυτιλήνη_2017_497-508 (дата звернення 04.02.2024).
27. Milos is Consecrated a "Sacred Island" for its Ancient Christian Catacomb [Translated by John Sanidopoulos] Naftemporiki.gr 15,June 2014 URL: <https://www.johnsanidopoulos.com/2014/06/milos-is-consecrated-sacred-island-for.html> (дата звернення 04.02.2024).
28. Вечерський В. Києво-Печерська лавра. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%BE-%D0%9F%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B0 Дата публікації: 24.03.2023 (дата звернення 18.02.2024).

References

1. Petrechko, O. (2007). Rym ta khrystyianstvo u I – II st. n. e. [Rome and Christianity in the 1st – 2nd centuries. N. e.]. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu – Archaeological research of Lviv University*, 10, 142–155. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/10-23.pdf> [in Ukrainian].
2. Goutgioudis M. (2018) Worship places in the New Testament. (digital ed.) Ostracon publishing.T. 16. p. 328–338 Retrieved from: https://www.academia.edu/36990857/Οι_χοροι_λατρείας_στην_Καιν_Διαθήκη_Worship_places_in_the_New_Testament (access date: 04.02.2024) [in Greek].
3. Nikitenko M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnoho prostoru rannokhrystyianskoho Kyieva (kinets X – pochatok XII st.) : naukova monohrafiia* [The Holy Mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (end of the 10th – beginning of the 12th century): scientific monograph]. Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk – National Kyiv-Pechersky Historical and Cultural Reserve. Retrieved from: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7010> [in Ukrainian].
4. Γερμαντζίδου, Μ. [Germantzidou, M.] (2022, May 09). Στη Συρία η παλαιότερη χριστιανική εκκλησία [The oldest christian church in Syria]. *Grdiscovery*. URL: <https://grdiscovery.com/sti-siria-i-palaioteri-xristianiki-ekklisia/> (access date: 03.02.2024) [in Greek].
5. Λαγού, Κ. Lagou, K. (n.d.). Η παλαιότερη εκκλησία στον κόσμο βρέθηκε σε αρχαιοελληνική πόλη στη Συρία. Είχε καλυφθεί από άμμο και την κατέστρεψε ο ISIS [The oldest church in the world was found in an ancient Greek city in Syria. It was covered in sand and destroyed by ISIS]. *TIME MACHINE*. Retrieved from: <https://www.mixanitouxronou.gr/i-palaioteri-ekklisia-ston-kosmo-vrethike-se-archaioelliniki-poli-sti-syria-eiche-kalyfthei-apo-tin-ammo-kai-tin-katestrepse-o-isis/> [in Greek].
6. Rutgers, L. V., De Jong A. F. M., & Van der Borg K. (2002). Radiocarbon Dates from the Jewish Catacombs of Rome. *Radiocarbon*, 44(2), 541–547. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/s0033822200031891> [in English].
7. Volovyk, V. M. (2012). Tafalni landshafty kladovyshch [Tafalni landscapes of cemeteries]. *Heohrafiia ta turyzm* [Geography and tourism], 22, 282–290. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gt_2012_22_42 [in Ukrainian].
8. Lombardi, S. (2009). The Jewish catacomb of Vigna Randanini. *Hypogean Work*, 1, 29–42. Retrieved from: https://www.operaipogea.it/wp-content/uploads/2017/01/Opera_Ipogea_2009_1_ocr_web.pdf [in Italian].
9. Vincenzo, F. N., Fabrizio, B., & Danilo, M. (1998). *The Christian catacombs of Rome. Origins, development, decorative devices, epigraphic documentation*. Schnell & Steiner [in Italian].
10. Le Catacombe di Roma. (n.d.). *Rome-Museum*. Retrieved from: <https://www.rome-museum.com/it/catacombe-roma.php/> [in Italian].
11. Stoufi-Poulimenou I. (2015) [Lecture recording] Day 2, Part B (digital ed.) National & Kapodistrian University of Athens. Retrieved from: <https://delos.uoa.gr/opedelos/player?rid=563e2cd2> (access date: 05.01.2024) [in Greek].

12. Oleksa, O. (2005). Skarby rannoho khrystianstva: katakomby Rymu [Treasures of Early Christianity: Catacombs of Rome]. *Sokal i Sokalshchyna. Khram sertsia* [Temple of the Heart]. Retrieved from: http://www.sokal.lviv.ua/khram_sertsia/khram_sertsia_05_2005_02.html [in Ukrainian].
13. Tsvietkova, Yu. (2019). Pravove rehuliuвання relihiynykh pravovidnosyn v edyktakh rymskykh imperatoriv IV–VI st. [Legal regulation of religious legal relations in the edicts of the Roman emperors of the IV–VI centuries]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. seria: yurydychni nauky* [Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. series: legal sciences], 5, 36–41. Retrieved from: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.5/07> [in Ukrainian].
14. San Damaso I Pope. (2024) (digital ed.) SERAPHIC PROVINCE OF SAINT FRANCIS OF ASSISI OF THE FRIARS MINOR OF UMBRIA. Retrieved from: <https://www.assisiofm.it/san-damaso-i-papa-1305-1.html> (access date: 02.05.2024) [in Italian].
15. Dolhykh, V. (2021, November 24). Katakomy: pidzemne zhyttia khrystyan vchora i sohodni [Catacombs: the underground life of Christians yesterday and today]. *Spilka pravoslavnykh zhurnalistiv* [Union of Orthodox Journalists]. Retrieved from: <https://spzh.media/ua/istorija-i-kulytrua/84209-katakomy--podzemnaja-zhizny-khristian-vchera-i-segodnya> [in Ukrainian].
16. Maymy, P. (2023). Catacombe, citta dei morti sotto il suolo di Roma. *Storica National Geographic*. Retrieved from: https://www.storicang.it/a/catacombe-citta-dei-morti-sotto-il-suolo-di-roma_16158 [in Italian].
17. Khvedchenia, S. (2004). *Taiemnytsi Lavrskykh sviatyn* [Mysteries of Lavra shrines]. *Neohrafika* [Geografika]. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/item/0001782> [in Ukrainian].
18. Vecherskyi, V. (2023, March 24). Kyievo-Pecherska lavra. [Kyiv-Pechersk Lavra]. *Velyka ukrainska entsyklopediia* [Great Ukrainian encyclopedia]. Retrieved from: https://vue.gov.ua/Києво-Печерська_лавра [in Ukrainian].
19. Oliinyk, H. I. (1995, Liutyi 21). Pro pidzemnu sporudu pid Sobornym maidanom. Zvitna konferentsiia MO KPDIKZ 1995r. : tezy dopovidei, m. Kyiv [About the underground structure under the Cathedral Square Report Conference of the Ministry of Education, Culture Science and Technology of Ukraine: Abstracts of reports]. [in Ukrainian].
20. Vorontsova, O. A. (2013). Kyivski pechery [Kyiv Caves]. *Entseklpediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-624> [in Ukrainian].
21. Vecherskyi, V. V. (2020, Sichn 24). Pochaivska Sviato-Uspenska lavra [Pochaiv Holy Dormition Lavra]. *Velyka ukrainska entsyklopediia* [Great Ukrainian encyclopedia]. Retrieved from: https://vue.gov.ua/Почаївська_Свято-Успенська_лавра. [in Ukrainian].
22. Bondarev, I. (2017, Lystopad 03). Berestechko: zapovidnyk na kozatskykh mohylakh [Berestechko: a reserve on Cossack graves]. *Reporter*. Retrieved from: <https://report.if.ua/turyzm/berestechko-zapovidnyk-na-kozackyh-mogylah-foto/> [in Ukrainian].
23. Battista G. (1867) [image] (digital ed.) Heidelberg historic literature – digitized. Retrieved from: <https://doi.org/10.11588/diglit.1190#0003>
24. Lecture materials Stoufi-Poulimenu, I. (2013) [presentation] Christian and Byzantine archeology and art (digital ed.) National & Kapodistrian University of Athens. Retrieved from: https://www.academia.edu/36752957/M._Βόγκλη_οι_κατακόμβες_της_μήλου_νεότερα_ανασκαφικά_δεδομένα_2008-2009_στο_Αρχαιολογικό_Έργο_στα_Νησιά_του_Αιγαίου_Τόμ. Β. Μυτιλήνη_2017_497-508
25. Gerard M (2006) Catacombs of Milos [image] (digital ed.) Wikipedia. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Κατακόμβη_σвятото_Καλλίστα#/media/Файл:Catacombe.jpg
26. Vogli M. (2017) The apple catacombs: latest excavation data, in: Archaeological Project in the Aegean Islands T-B p. 497-509 (digital ed.) Academia. Retrieved from: https://www.academia.edu/36752957/M._Βόγκλη_οι_κατακόμβες_της_μήλου_νεότερα_ανασκαφικά_δεδομένα_2008-2009_στο_Αρχαιολογικό_Έργο_στα_Νησιά_του_Αιγαίου_Τόμ. Β. Μυτιλήνη_2017_497-508
27. Sanidopoulos J. (2014) Milos is Consecrated a "Sacred Island" for its Ancient Christian Catacomb *Naftemporiki.gr*. Retrieved from: <https://www.johnsanidopoulos.com/2014/06/milos-is-consecrated-sacred-island-for.html>
28. Vecherskyi, V. (2023, March 24). Kyievo-Pecherska lavra. [Kyiv-Pechersk Lavra]. *Velyka ukrainska entsyklopediia – Great Ukrainian encyclopedia*. Retrieved from: https://vue.gov.ua/Києво-Печерська_лавра [in Ukrainian].

Подано до редакції 19.08.2024